

Ігор Кривошия,
помічник приватного нотаріуса,
ад'юнкт (аспірант)
Національної академії внутрішніх справ,
магістр філософії

УДК 340.12

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА НА ОСНОВІ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ ІММАНУІЛА КАНТА (ЧЕТВЕРТА — ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА)

Тлумачення правових норм має свою зовнішню і внутрішню сторони. Форма тлумачення норм права визначає процес тлумачення з зовнішньої сторони — з точки зору того, за допомогою яких засобів суб'єкти правовідносин виконують нормотворчу і правозастосовчу діяльність у перебігу обставин, що супроводжують застосування норм права. Зміст тлумачення правових норм розкриває їхню сутність як явища правової дійсності з внутрішньої сторони/ з точки зору того, як саме шляхом розробки дефінітивних понять суб'єктами правовідносин у процесі тлумачення визначаються його предмет і його об'єкт.

Ключові слова: тлумачення норм права, методологія філософії права, узагальнення теорії і практики, Іммануїл Кант, європейські цінності, захист прав людини.

Як ми дослідили у попередньому номері, види з'ясування і роз'яснення правових норм відрізняються між собою на основі певних способів тлумачення, які у сукупності становлять собою систему поглядів з різних точок зору на предмет і об'єкт правової дійсності, якими є норми права. Способи тлумачення знаходяться у залежності від відношень між судженнями, які поділяють на категоричні, гіпотетичні і розподільчі.

Категоричні відношення між судженнями можуть бути мовними або спеціально-юридичними. Мовними вони можуть бути тоді, коли правова норма за допомогою їх використання тлумачиться з точки зору аналізу її лінгвістичної форми. Спеціально-юридичними вони можуть бути тоді, коли тлумачення відбувається з точки зору аналізу змісту

норми права. Тобто можна сказати, що в будь-якому випадку форма норми права затемнює її зміст, отже, виокремлення цього змісту і буде нашим головним завданням при використанні в процесі міркування категоричних відношень між судженнями для з'ясування і роз'яснення правових норм.

Мовний спосіб тлумачення — це «сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на з'ясування морфологічної та синтаксичної структури нормативно-правового акта на основі даних філології, правил мови» [5, с. 201]. Внаслідок мовного способу тлумачення виявляється буквальний зміст норми права.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення має спільні риси з мовним способом тлумачення і «це обумовлено тим, що для того, щоб вірно здійснити право-

ву кваліфікацію обставин справи, дати їм юридичну оцінку, необхідно розкрити мову законів, тобто уявити зміст безпосередньо юридичних понять» [5, с. 202]. Звідси можна не повністю погодитися з домінуючою в українській правовій науці точкою зору про те, що «спеціально-юридичне тлумачення посідає центральне місце серед інших способів тлумачення» [5, с. 202], оскільки воно полягає лише у тому, щоб на основі категоричних логічних відношень давати визначення самих лише понять без урахування при цьому зовнішніх обставин, в яких вони знаходяться.

На відміну від категоричних, гіпотетичні відношення використовуються лише тоді, коли потрібно не стільки з'ясувати суть норми права, виходячи з того, що її причини і наслідки знаходяться в ній самій, скільки з'ясувати суть норми права шляхом знаходження її причин і наслідків в зовнішньому правоутворюючому середовищі. Якщо ми будемо шукати причини і наслідки у минулому, то нами буде використовуватися історико-політичний спосіб тлумачення, а якщо у теперішньому – то системний, коли ж ми будемо шукати причини і наслідки у майбутньому – то спосіб тлумачення при цьому буде телеологічний. Телеологія (від гр. *τελεος*, — заключний, довершений + логія) — філософське вчення, за яким всі процеси є реалізацією наперед визначеної мети.

Точки зору С. Д. Гусарева і С. П. Коталейчука сходяться навколо того, що саме розуміти під двома першими способами тлумачення правових норм, отже, ми обиратимемо лише найбільш вдалі їхні визначення, з нашої точки зору. С. Д. Гусарев вважає, що історико-політичний спосіб тлумачення — це «з'ясування суті правової норми на основі дослідження процесу її прийняття» [2, с. 236]. При цьому враховуються соціальні, економічні, культурні і політичні обставини, які змусили її прийняти, а також важливу роль при цьому відіграє аналіз альтернативних проектів викладення цієї правової норми і дебатів навколо її прийняття.

С. П. Коталейчук вважає, що системний спосіб тлумачення — це «з'ясування значення норми шляхом встановлення її системних зв'язків з іншими нормами нормативного положення, яке підлягає

тлумаченню, що направлене на аналіз цих зв'язків за допомогою сукупності спеціальних прийомів, обумовлених системністю права і законодавства» [5, с. 202]. Особливо важливого значення системний спосіб тлумачення набуває при аналізі відсильних і бланкетних норм, тобто тих норм, які відсилають до іншого закону і які можуть розумітися лише зі змісту інших норм права. Але системний спосіб тлумачення може також використовуватися і у всіх інших випадках, де так само присутній зв'язок між причиною і її наслідком, який можна прослідкувати без аналізу правової норми з точки зору дослідження її минулого і її майбутнього.

Коли говорити про телеологічний спосіб тлумачення, то у даному випадку ми повинні відмітити, що точки зору С. Д. Гусарева і С. П. Коталейчука не сходяться навколо того, щоб дати його спільне визначення. На думку С. Д. Гусарева, телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення «виражається в аналізі (тлумаченні) правової норми шляхом з'ясування її мети» [2, с. 236], а не її цілей, у той час, як С. П. Коталейчук вважає, що цей спосіб тлумачення полягає саме у з'ясуванні того, що є її цілями. Коли мета тлумачення спрямована на те, щоб якомога ширше розкрити його предмет, то ціль тлумачення спрямована на те, щоб дослідити його об'єкт.

Ціллю тлумачення правових норм є з'ясування волі законодавця, отже, і з'ясування цілей конкретної правової норми звідси також полягатиме у тому, щоб зрозуміти, як вона повинна функціонувати згідно з волею самого законодавця, а не відповідно до того, як її будуть тлумачити при цьому інші. Мета тлумачення, на думку С. Д. Гусарева, полягає у забезпеченні правильного та єдино можливого здійснення норми, отже, і з'ясування мети цієї правової норми полягатиме у тому, щоб зрозуміти насамперед, у яких обставинах законодавець передбачав її застосування, а вже потім можна переходити до роз'яснення, якою при цьому була його ціль. Даний підхід до визначення способу тлумачення правових норм з точки зору їхньої мети веде до можливості давати відповідно до змінених умов у тому числі і таке тлумачення, яке не обов'язково збігалось би з тією ціллю, яку законодавець переслідував тоді, коли

встановлював цю норму права, хоча С. Д. Гусарев при цьому вважає, що таке тлумачення відповідно до змінених обставин повинне розглядатися як виняток і не повинно відбуватися у багатьох випадках.

Таким чином, при цьому слід сказати, що обоє дослідників по-різному бачать причинно-наслідковий зв'язок між ціллю правової норми і обставинами її функціонування: якщо у першому випадку ціль виступає причиною, а обставини постають як наслідки, то у другому випадку причиною виступають саме обставини, а їхнім наслідком — ціль. При цьому в обох випадках ними застосовується формальна логіка, що використовує гіпотетичні судження, які не зважають на зміну обставин. На відміну від гіпотетичних, розподільчі відношення використовуються тоді, коли потрібно не стільки з'ясувати суть норми права, виходячи з того, що її причини і наслідки визначаються при цьому обставинами, що виникли у певному правовому середовищі, стільки з'ясувати суть норми права, виходячи з того, що її причини і наслідки змінюються у цьому середовищі залежно саме від обставин.

Розподільчі відношення між міркуваннями можна використовувати лише тоді, коли ми здійснюємо логічний спосіб тлумачення правових норм шляхом поглиблення положень теорії держави і права на основі положень попередника теорії держави і права в галузі юридичної науки — філософії права, оскільки логіка використання розподільчих відношень між судженнями для тризначної оцінки лежить в основі робіт засновника філософії права — всесвітньо відомого філософа Іммануїла Канта. З огляду на формальну логіку С. Д. Гусарев і С. П. Коталейчук наводять однакові визначення того, що є логічний спосіб аналізу норм права. С. Д. Гусарев вважає, що логічний спосіб тлумачення — це «з'ясування змісту правової норми шляхом безпосереднього використання законів та правил формальної логіки» [2, с. 237]. С. П. Коталейчук вважає, що логічний спосіб тлумачення — це «сукупність спеціальних прийомів, заснованих на безпосередньому використанні законів зв'язку і правил формальної

логіки» [5, с. 201]. Таким чином, їхній підхід повністю спирається на формальну логіку, але не спирається на логіку філософії права.

На відміну від міркувань на основі законів формальної логіки, тризначна логіка, яка міститься у працях І. Канта, будує процес тлумачення на розподільчих відношеннях між судженнями, прикладом яких може слугувати таке судження: «якщо скоєний людиною злочин має причину, то він був здійснений нею або з її власної волі, або її до цього змусили проти її власної волі, або обставини змінилися при цьому настільки, що її вчинок вже не може містити в собі жодних ознак злочинної діяльності». Отже, на відміну від правил формальної логіки, тут не діє «закон виключення третього», натомість тут має місце саме повна його протилежність, коли ми будемо весь процес тлумачення на третьому, альтернативному, судженні, яке раніше у формальній логіці виключали. Це третє (альтернативне) судження, яке постає внаслідок розподільчих відношень між судженнями, не виходячи при цьому за рамки дефінітивних понять, у формах яких має місце його використання, виходить при цьому за рамки умов, в яких були розроблені попередні судження про предмет, тобто судження формальної логіки, і переводить усе тлумачення у нові умови.

Розкриваючи сутність процесу тлумачення, І. В. Спасибо-Фатеева з цього приводу зазначає, що для з'ясування і роз'яснення правових норм «вагома роль відводиться функціональним зв'язкам між нормами права. У свою чергу, для цього важливими є дефінітивні норми, значення яких полягає у розкритті термінів, що використовуються в законах. Однак часто в законах дефініції взагалі не містяться, внаслідок чого виникає потреба у тлумаченні тих чи інших понять» [6, с. 18], використовуючи їхній функціональний зв'язок, розподільчі відношення між ними, і виходячи при цьому з розуміння того, що «зміна економічної і політичної ситуації в останні роки змінила й правову доктрину, тому що застосування старої доктрини нині неможливо».

Як вище вже було згадано, в українській юридичній науці всього наявні три

теорії тлумачення правових норм. Авторами перших двох з них є С. Д. Гусарев і С. П. Коталейчук, авторами третьої — І. Спасибо-Фатеева, Л. І. Чулінда і О. Капліна. Як вважає О. Капліна, «за загальним правилом, об'єкт тлумачення не повинен виходити за межі норм, що тлумачаться, а в результаті процесу пізнання ми повинні одержати точні знання про зміст норми права, які виключають будь-які двозначності» [4, с. 116]. Але це загальне правило повинне застосовуватися відповідно до умов, в яких перебувають суб'єкти правовідносин у конкретній галузі права: «Проте одночасно ми вважаємо методологічно виправданим, об'єктивно необхідним виділення особливостей тлумачення норм, властивих кожній конкретній галузі права, з урахуванням її цілей, завдань, принципів, предмета і методу правового регулювання» [4, с. 117–118]. До цього слід додати, що до процесу тлумачення слід включити не лише з'ясування змісту правових норм, а й роз'яснення позицій самого суб'єкта правовідносин, який здійснює тлумачення, з урахуванням його найбільш суттєвих ознак, таких як офіційність або неофіційність, уповноваженість або неуповноваженість, тобто трете визначення, яке робить головний акцент на розкритті умов, необхідних для повноти і вичерпності тлумачення, слід розглядати через призму перших двох визначень, які зосереджують головну увагу на аналізі місця і ролі при цьому самого суб'єкта інтерпретації.

Прикладом поєднання двох підходів до тлумачення може слугувати юридична діяльність у галузі кримінального судочинства, оскільки «ціна адекватного тлумачення закону при кваліфікації злочинів у кримінальному судочинстві є дійсно високою». З цього приводу О. Капліна зазначає, що необхідність суворого дотримання процедур виникає саме тому, що «особливість тлумачення норм кримінально-процесуального права обумовлена також і тим, що діяльність органів, які ведуть процес, має своїм пріоритетним завданням забезпечення прав і свобод особи» і це викликано тим, що «в останнє десятиліття реформа правової і політичної системи, що проводиться в нашій країні, прямо пов'язана з утвер-

дженням нового нормативно-правового стандарту прав людини і громадянина» [4, с. 116]. Звідси випливає, що за нових умов, викликаних реформою правової і політичної системи, виникає потреба приділяти більшу увагу тлумаченню з точки зору суб'єктів правовідносин, таких як сторона захисту і сторона обвинувачення: міркування сторін у ході судових дебатів при цьому можливо буде описувати лише за допомогою розподільчих відносин між судженнями, оскільки належність і допустимість будь-яких наведених ними доказів впливатиме із дотримання суб'єктами правовідносин принципу розподілу між ними процесуальних повноважень у процесі роз'яснення ними своєї позиції і з'ясування позицій іншої сторони.

Тлумачення правових норм має свою зовнішню і внутрішню сторони. Форма тлумачення норм права визначає процес тлумачення з зовнішньої сторони — з точки зору того, за допомогою яких засобів суб'єкти правовідносин виконують нормотворчу і правозастосовчу діяльність у перебігу обставин, що супроводжують застосування норм права. Зміст тлумачення правових норм розкриває їхню сутність як явища правової дійсності з внутрішньої сторони — з точки зору того, як саме шляхом розробки дефінітивних понять суб'єктами правовідносин у процесі тлумачення визначається його предмет і його об'єкт: згідно з поглядами Іммануїла Канта, кожен предмет і кожен об'єкт тлумачення є «річчю у собі», котра є непізнаною в абсолютному плані, і ми можемо говорити лише про те, що у процесі з'ясування і роз'яснення позицій сторін ми отримали тільки відносно розуміння того, що він собою являє на даному етапі розвитку нашого пізнання зовнішнього світу і навколишнього середовища.

Людська свобода, на якій ґрунтується правова держава, у граничному плані була укорінена ним у тому, що жодна людина з позицій діалогу не може повністю стверджувати, що вона абсолютно пізнала «річ у собі», отже, зміст тлумачення для суб'єкта правовідносин полягатиме у тому, щоб слугувати джерелом розширення нормативної бази для подальшої аргументації, на відміну від його форми,

оскільки форма тлумачення знаходить прояв не в розробці правових понять, а в розробці способів їхнього аналізу, які матеріалізують/ься у вигляді оцінки діяльності однієї сторони процесуальних правовідносин з боку іншої сторони.

Проводячи характеристику видів тлумачення правових норм за суб'єктом, ми давали об'єктивне тлумачення їх за формою, а проводячи їхню характеристику за обсягом, ми давали суб'єктивне тлумачення їх за змістом. У результаті застосування філософських положень Іммануїла Канта для характеристики тлумачення правових норм ми дійшли наступних висновків:

1) доктринальне тлумачення буває двох видів — тлумачення за формою і тлумачення за змістом;

2) у тому випадку, коли воно відбувається з метою створення нових правових норм, доктринальне тлумачення є тлумаченням за формою. Даний вид тлумачення відображає об'єктивний підхід суб'єкта правовідносин, який виступатиме також і від імені інших суб'єктів правовідносин, оскільки він є уповноваженим на створення нових правових норм з боку держави, що завжди виступатиме єдиним джерелом норм права;

3) натомість, якщо суб'єкт правовідносин не має на створення правових норм відповідних повноважень, то доктринальне тлумачення є тлумаченням за змістом.

На основі даних висновків у нас виникають логічні підстави для того, щоб відмітити при цьому значно більшу роль, яку відіграють саме неуповноважені органи і особи в процесі тлумачення правових норм з позицій захисту прав людини, оскільки змістом правовідносин, згідно з поглядами Іммануїла Канта, є людська свобода, і тлумачення норм права за змістом є з'ясуванням і роз'ясненням, отже, конкретної міри цієї свободи. Згідно зі ст. 3 Конституції України захист прав і свобод людини є основним обов'язком держави, звідси впливає і доцільність у наданні неуповноваженим органам і особам офіційних повноважень у царині тлумачення правових норм. Надання теоретикам українського права офіційних повноважень цілком логічно завершувало б реформу правової системи, яка в

Україні розпочалася з прийняттям нового Цивільного кодексу, оскільки з прийняттям цієї другої Конституції в основу вітчизняного законодавства і права були закладені канони, запозичені з класичного римського права.

Діяльність юристів у римському праві завжди розглядалася в якості офіційного джерела права (паралельно з діяльністю посадових осіб органів державної влади) і у 426 р. був прийнятий закон «Про цитування юристів», згідно з яким в основу судового рішення можна було покласти як твори офіційно визнаних на законодавчому рівні за класиків у царині юриспруденції авторів (Папініана, Павла, Ульпіана, Гая, Модестіна), так і твори тих юристів, на кого вони у своїх роботах посилалися. Оскільки сучасне українське законодавство ґрунтується на класичних римських канонах, доцільним є прийняття подібного роду закону і в Україні. У даному законі повинне бути закріплене право цілої низки неофіційних академічних установ (науково-дослідних інститутів, університетів, академій і інших вищих навчальних закладів) на надання офіційного тлумачення правових норм.

Таким чином, у органів, які здійснюють офіційне тлумачення правових норм, таких як Конституційний Суд України, відпала б постійна судова практика звернень у кожному конкретному випадку перед тим, як буде прийняте будь-яке рішення, до вказаних академічних установ, натомість можна було б вести мову про більшу систематизацію з процедурної точки зору процесу винесення рішень у прийнятих до судового провадження справах, коли б при цьому не лише враховувалися попередні судові рішення, а й запроваджувалися у правове життя вироблені досвідченими юристами загальні принципи права.

Загалом «правова доктрина українськими науковцями визначається як сукупність (система) наукових знань про певне правове явище, [тобто] за загальним розумінням доктринальне тлумачення являє собою теоретичну діяльність щодо наукових знань про право та його застосування і має неофіційний характер» [6, с. 15]. Отже, розробка правової доктрини розуміється з цієї точки зору

як діяльність у механізмі правозастосування. Дане визначення правової доктрини, яке наводить у своїй роботі І. В. Спасибо-Фатеева, було вперше сформульоване М. Ю. Тихомировим, до школи якого, окрім неї, належать також Л. І. Чулінда і О. Капліна. Проте вказане розуміння правової доктрини в українській правовій науці слід розглядати у співставленні з правовими поглядами представників іншої школи української правової науки, а саме школи В. В. Копейчикова, серед яких нами були виділені С. Д. Гусарев та С. П. Коталейчук. В. В. Копейчиков у своєму визначенні правової доктрини застосовував дещо ширший підхід, доповнюючи неофіційний характер тлумачення правових норм також і протилежним, тобто офіційним, його характером, зазначаючи, що, окрім вчених рівною мірою тлумаченням правових норм повинні займатися також і судді, і прокурори. Таким чином, розробка правової доктрини, з цієї точки зору, розуміється як юридична діяльність, яка має місце не у механізмі правозастосування, а у механізмі правореалізації.

Коли застосування норм права має місце переважно у матеріальній площині, то реалізація норм права відбувається виключно у процесуальній площині. Отже, у такий спосіб тлумачення норм права, з точки зору В. В. Копейчикова, повинне відбуватися з урахуванням позицій усіх суб'єктів правовідносин, що значно більшою мірою відповідало б встановленим на конституційному рівні принципам діалогу громадянського суспільства і держави, над розробкою якого працювали такі класики теорії держа-

ви і права, як Р. Штаммлер (1856–1938), Р. фон Моль (1799–1875), К. Т. Велькер (1790–1869), О. Бер (1817–1895), Ф. Ю. Шталь (1802–1861) та Р. фон Гнейст (1816–1895). У працях цих послідовників Іммануїла Канта була створена і, необхідно при цьому зазначити, набула свого класичного вигляду концепція розбудови правової держави, яка на засадничому рівні спирається на так званій «категоричний імператив». Останнє поняття належить до понять створеної Іммануїлом Кантом філософії права і за своєю суттю є вимогами з позицій філософії права як юридичної науки до кожного суб'єкта правовідносин: «Вчиняй так, щоб моральні максими, які випливають із твоєї волі, були загальним правилом поведінки для всіх».

Оскільки з процедурної точки зору при виникненні судового спору наявність з'ясування і роз'яснення норм права за формою, коли враховується точка зору кожного учасника правовідносин, є свідченням можливості дійти до об'єктивної істини, а наявність з'ясування і роз'яснення норм прав за змістом є свідченням існування у кожній із сторін правового процесу достатньої міри свободи у виборі правових засобів для досягнення правової мети, з позицій тлумачення норм права моральні максими знаходять своє вираження у розумінні сторонами і учасниками правового діалогу того, що дійти до спільної мови можливо лише тоді, коли повнота змісту знаходить своє розкриття у різних формах.

ПРИМІТКИ

1. Гончаров О. Американська оригіналістична теорія тлумачення юридичних норм і сучасність / О. Гончаров // Право України. — 2010. — № 1. — С. 142–148.
2. Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. — К. : Правова єдність, 2008. — С. 231–239.
3. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского. — М. : ЕКСМО, 2009. — 736 с.
4. Капліна О. Особливості тлумачення норм кримінально-процесуального права / О. Капліна // Право України. — 2005. — № 3. — С. 114–118.
5. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підготовки до іспитів [для студ. вищ. навч. закладів] / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. — К. : КНТ, 2011. — С. 195–207.
6. Спасибо-Фатеева І. Доктринальне тлумачення / І. Спасибо-Фатеева // Вісник Академії правових наук України. — 2005. — № 1 (40). — С. 14–25.

Кривошия Игорь. Толкование норм права на основании философских взглядов Иммануила Канта.

Толкование правовых норм имеет внешнюю и внутреннюю стороны. Форма толкования норм права определяет процесс толкования с внешней стороны — с точки зрения того, с помощью каких средств субъекты правовых отношений ведут нормотворческую и правоприменительную деятельность в течение обстоятельств, которыми сопровождается использование норм права. Содержание правовых норм раскрывает их сущность как явления правовой действительности с внутренней стороны — с точки зрения того, как именно путем разработки определительных понятий субъекты правоотношений в процессе толкования понимают его предмет и его объект.

Ключевые слова: толкование норм права, методология философии права, обобщение теории и практики, Иммануил Кант, европейские ценности, защита прав человека.

Kryvoshyia Ihor. Interpretation of legal norms in philosophical viewpoint of Immanuel Kant.

The interpretation of legal norms can be made from inside and from outside. When we analyze which form our interpretation takes, it means that we make the interpretation from outside. When we analyze how our interpretation clarifies the subject matter of legal norms and regulations, it means that we make the interpretation from inside. By the way of outside interpretation of legal norms and regulations we come to the use of special means in order to clarify legal acts in the changing circumstances in which we pursue legal profession. By the way of inside interpretation of legal norms and regulations we determine and explain the nature of concepts which define subjects and objects that require interpretation.

Key words: interpretations of legal regulations, methodological premises of philosophy of law, generalizations of theory and practice, Immanuel Kant, European values, human rights.